

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşünde Dinin Önemi

The Importance Of Religion In The World View Of M.A. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi.61713

Geliş/Received: 30 Mart 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Pasha Guluzade*

Özet

Din, Türk toplumunu etkileyen faktörlerden biri olarak her zaman karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumunun neredeyse her alanında kendini gösteren dini düşünce halk tarafından takdirle karşılanmıştır. Böyle bir durumda Türk düşünürünün din ile yüzleşmesi ya da din hakkında farklı bir görüş belirtmesi her zaman zor olmuştur. Sonuçta bu gibi durumlarda düşünürler bir anlamda halkla yüzleşme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bir nebze bu tür sorunlardan kaçınmaya çalışan düşünürler, modernleşme sürecinde eski sistemi eleştirirken dini eleştirinin dışında tutmaya çalışmışlardır. Modernleşmenin halk tarafından iyi anlaşılması ve özümsemesi için düşünürler, modern hayatın her aşamasına dini de katmak zorunda kalmışlardır. Türk düşünürü modernleşme sürecinde yenilik girişimlerini din ve ahlak üzerinden temellendirme yolunu seçmiştir. Bu nedenle düşünürler dine dayalı bir ahlaktan bahsetmeye özel önem vermişlerdir. Söz konusu süreçte dinin önemi ile ilgili konulara değinen düşünürlerden biri de Mehmet Emin Resulzade'dir. Düşünür, eserlerinde dinin Türk toplumundaki yerini yorumlamaya çalışmış ve mevcut düşüncede değişimlerin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çalışmanın temel amacı Mehmet Emin Resulzade'nin dünya görüşünde dinin önemine dair görüşlerini tarihsel ve felsefi açıdan temellendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Değişim, Düşünür, Modernleşme, Türk Toplumunu.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, e-posta: prquluzade@gmail.com. Orcid: 0000-0002-0456-0799.

Atf/Citation: Guluzade, P. (2024). Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşünde Dinin Önemi. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 190-204.

Xülasə

Din türk cəmiyyətində hər vaxt öz təsirini göstərən faktorlardan biri olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Türk cəmiyyətinin demək olar ki, bütün sahəsində özünü büruzə verən dini düşüncə xalq tərəfindən də təqdir görmüşdür. Belə bir vəziyyətdə dinlə üzləşmək və ya ona dair fərqli fikir bildirmək türk mütəfəkkiri üçün hər zaman çətinlik yaratmışdır. Nəticədə mütəfəkkirlər bir mənada xalqı qarşı-qarşıya qalmaqla təhlükəsi ilə üzləşə bilirdilər. Bir mənada bu kimi problemlərdən qaçmağa çalışan mütəfəkkirlər müasirləşmə prosesində köhnə sistemi tənqid edərkən, dini tənqid xaricində tutmağa çalışırdılar. Mütəfəkkirlər, müasirləşmənin xalq tərəfindən yaxşı bir şəkildə başa düşülməsi və mənimsənməsi üçün dini, həyatın hər hansı bir mərhələsinə əlavə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Müasirləşmə prosesində türk mütəfəkkiri din və əxlaqdan hərəkətlə yenilik cəhdlərini əsaslandırmaq yolunu seçmişdir. Buna görə mütəfəkkirlər daha çox din əsaslı bir əxlaqdan bəhs etməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Sözü gedən prosesdə dinin əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlərə toxunan mütəfəkkirlərdən biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Mütəfəkkir öz əsərlərində dinin türk cəmiyyətindəki yerinə dair şərhlər verməyə çalışaraq bir növü mövcud düşüncədə yeniliklərə ehtiyac olduğunu göstərmişdir. Bu tədqiqatda əsas məqsəd, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşündə dinə dair irəli sürdüyü fikirlərin tarixi və fəlsəfi aspektdən əsaslandırılmasına çalışmaqdır.

Açar sözlər: Din, Yenilik, Mütəfəkkir, Müasirləşmə, Türk Cəmiyyəti.

Abstract

Religion has always been one of the important factors in Turkish society. It has always been difficult for Turkish intellectuals to face the idea of religion, which can interfere with almost every aspect of life. In such a situation, it has always been difficult for the Turkish thinker to face religion or express a different opinion about it. As a result, the thinkers could face the danger of confronting the people in a sense. In a sense, thinkers trying to avoid such problems tried to keep religion out of criticism while criticizing the old system in the process of modernization. In the modernization process, Turkish intellectuals tried to legitimize the transformation through religion and morality. Morality, which is based on religion and accepted as an indissoluble part of religion, shows its effect at every stage of society. For this reason, intellectuals have given special importance to talking about a religion-based morality while evaluating it. Mahammas Amin Rasalzade was one of the intellectuals who referred to the subject of religion and morality in that period. In his works, the thinker tried to interpret the importance of religion in Turkish society and showed the need for innovations in the current thinking. The main goal of this study is to try to justify the views of Muhammad Amin Rasalzadeh on religion from a historical and philosophical aspect.

Keywords: religion, innovation, intellectual, modernization, Turkish society.

Giriş

Müasirləşmə prosesində türk mütəfəkkirləri, Qərbdən odlu silah kimi bir çox yeniliklərin İslamın yayılmasına xidmət etdiyi üçün alınmasını müsbət qarşılayırdılar (Lewis, 2011:59). Qərbdən idxal prosesində dini dəyərlərə zərər verməməyə çalışırdılar. Nəticədə din, türk cəmiyyəti üçün əsas faktorlardan biri olaraq qəbul olunurdu. Müasirləşmək məqsədilə Qərbi model olaraq görən türk ziyalısı, dinin təsirini heç bir zaman görməzdən gəlməməyə çalışmışdır. İslahatlar zamanı dini mümkün qədər prosesdən kənar tutmağa səy göstərirdilər. Müsəlmanlara görə İslam aləminin geri qalmasındakı səbəblər dinin özü ilə əlaqəli deyildi. Din özlüyündə mükəmməl idi amma, müsəlmanlar onun hökmlərinə uyğun hərəkət etmir və cəhaləti mənimsədikləri üçün gerilənmək prosesi ilə qarşı-qarşıya qalmışdılar. Qısaca mövcud düşüncəyə görə müsəlmanlar İslamın əsas prinsiplərinə meyl etmək yerinə onlardan uzaqlaşdığı dərəcədə Qərbdən geri qalmışdı. Dinin, gerilənmə prosesinə heç bir təsiri yox idi və buna görə də sözü gedən prosesə təsir edən faktorlardan kənar tutulmalıydı.

Dövrün mütəfəkkirlərinə görə din özündə əxlaqiliyi də ehtiva etməkdədir. Əxlaq, insanları digər canlılardan ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri olaraq qəbul edilməkdədir. Bəşəriyyət əxlaq sayəsində irəliləyir. Əxlaqın olmadığı bir cəmiyyətdə insanın vəzifələrinin mövcudluğu mümkünsüzdür. Vəzifəsi olmayan insan isə heyvan kimi yaşamağa məhkumdur. Cəmiyyətlər və hökumətlər hüquqa, hüquq da əxlaqa əsaslanaraq formalaşmaqda və mövcudluqlarını davam etdirməkdədirlər. Dövrün mütəfəkkirlərindən Filibeli Ahmed Hilmi əxlaqı, səadətə bir qoruyucusu olaraq görməkdədir. Ona görə əxlaqın əhəmiyyəti cəmiyyət və fərdlərə yüklədiyi vəzifələrdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə hər fərdin üzərinə düşən bir vəzifə var. Onun yerinə yetirilməsi zəruridir və bu zərurət əxlaq sayəsində təmin edilməkdədir. Bu fikirlər də din vasitəsilə əldə edilir və xalqa ötürülür (Şəhbenderzade, 2009:49). Fərd bu dünyada etdiklərinin cavabını axirətdə verəcəyinə inanaraq, özünü yaşadığı cəmiyyətin bir parçası olaraq görməyə məcbur olur. Beləcə cəmiyyətdə müəyyən nizamın formalaşması reallaşmaqdadır. Din də məhz bu proseslərin əsas sütunlarından birini təşkil edir.

1. Türk Mütəfəkkirlərinə Göre Müasirləşmə Prosesində Din

Din ilə mədəniyyət arasında sıx əlaqə var. Mədəniyyət maddi, din isə əxlaqi baxımdan inkişafı ön planda tutur. Qərbin texnikasının və müsbət elmlərinin idxal edilməsində istəklili olan türk mütəfəkkirlər, xüsusilə tərbiyə, ailə, əxlaq kimi sahələrdə mövcud dəyər sistemlərini qorumağa üstünlük vermişlər. Buna görə əxlaqi inkişafın ən yüksək dərəcəyə çatdığı din olaraq qəbul edilən İslamın, tərəqqiyə mane olmadığı, əksinə onu dəstəklədiyi açıqlanmışdır. İslam

aləminə qarşı düşmənlərin çoxluğu müsəlmanların, hər vaxt güclü olmağını zəruri etməkdə və onları buna görə hazırlamaladır. Güc iqtisadi meyarlarla olduğu qədər, elm, sənət, ticarət və əkinçilik kimi sahələrin tərəqqisi ilə də əlaqəlidir. Musa Kazım Efendiyə görə İslam, bu sahələrin tərəqqisini fərz buyurmuşdur. Məhz dinin yayıldığı ilk dövrlərdə İslamın prinsiplərinə uyğun yaşayan cəmiyyətdə tənbellik olmamışdır. Müsəlmanlar mütəmadi olaraq tərəqqi etmiş və insanlığı yaşatmaq üçün çalışmışlar (Musa Kazım, 2011:128). Bu da öz növbəsində tərəqqini gətirmişdir. Dinin vacibliyinə toxunan mütəfəkkir, insanın ruhunun da ehtiyaclarının olduğunu və bu ehtiyacları din vasitəsilə qarşılandığını ifadə etmişdir.

Mədəniyyəti bir həyat tərzini olaraq şərh edən Ağaoğlu, onu həyatın bütünü, maddi və mənəvi hadisələrin hamısını əhatə etdiyini bildirir (Ağaoğlu, 2013: 19). Ona görə mədəniyyət geyimdən düşüncə tərzinə qədər bütün sahələri əhatə edir. Cəmiyyətdə mövcud vəziyyətdən xilas olmaq üçün iki yanaşma formalaşmışdır. Onlardan biri Qərbə doğru yönəlməyin vacibliyini vurğulayarkən, digəri ənənəviyə meyliyə əhəmiyyətli hesab edir. Əhməd Ağaoğlu da Avropaya yönəlmə tərəfdarı olduğunu bildirir. Ona görə əgər Qərbdən üz döndərsə yox olma təhlükəsi yaşana bilər. Qərb mədəniyyətinin bütünlüklə idxalının daha doğru seçim olduğunu düşünən mütəfəkkir, bir mədəniyyəti mənimsəməyin şərtinin onu tam olaraq qəbul etməkdən keçdiyini ifadə edir. Yarımçıq alınan mədəniyyət cəmiyyətə heç bir fayda verə bilməz. Əgər Qərbdə elm və fən inkişaf edirsə bu onların yalnız elm sahəsindəki müvəffəqiyyətiylə deyil, bütün təşkilatlarıyla əlaqəlidir (Ağaoğlu, 2013: 23-24).

Dinsizlikdə səadət yoxdur və onun qazanılması cəmiyyətin dinə yaxın olması əhəmiyyətlidir. Türklər üçün səadət yolu isə son din olan İslamdan keçir. Səadət nisbidir və onu maddi məsələlərlə əsaslandırmaq və ya əlaqələndirmək doğru deyil. Əxlaqın əhəmiyyətinə toxunan Filibeli Ahmed Hilmi, vicdan və mənəviyyətin cəmiyyətdəki roluna da diqqət çəkməkdədir. Çünki dinsiz olan insan etdiklərinə görə vicdan baxımından məsuliyyət daşımır. Belə olan halda insan daha çox öz mənfəətini düşünməyə meyildir. Bu ümumi mənfəətə zərər verə biləcəyi üçün bir mənada anarxiyanın meydana gəlməyinə imkân verməkdədir. Əgər dinsiz biri, insanı "inkişaf etmiş bir heyvan" olaraq görürsə, o zaman onun övladından, cəmiyyətdən və ya öz cinsindən yaxşılıq gözləməyə haqqı yoxdur (Şəhbenderzade, 2009: 58). İnsanın cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrinin varlığı məhz din vasitəsilə insana aşılır.

Musa Kazım Efendiyə görə İslam dininin bütün ictimai qaydaları, insan təbiətinə və ağılın mühakimələrinə uyğundur. Lakin müəyyən müddət sonra ağıl və elmlə əlaqədar İslam qaydaları bir dərəcəyə qədər məzhəblərin ehtiyacları və alimlərin bir qisminin mənimsədiyi səhv anlayış səbəbilə zədələnməyə başlamışdır. Din tərəqqipərvər olduğu halda siyasi

rəhbərliyin səhv idarəsinə görə bu geriləmə yaşanmaqdadır. İslam bir millətin inkişafı və mədəniləşməsi üçün lazımlı olan üsul və əsasları əhatə etməkdədir (Musa Kazım, 2011: 123). Əhməd Ağaoğlu də Quran və şəriətin heç bir zaman yeniliyə mane olmadığını vurğulamaqdadır. Ona görə yeniliyə mane olan təbliğatçı şeyx və üləmalardır. Onlar şərhləriylə müsəlmanın müasir dövrə uyğun gələ bilməyəcəyini ifadə etmişlər (Ağaoğlu, 1985: 60). Qısaca gerçək bir mədəniyyətin meydana gəlməsi üçün dinə ehtiyac var və buna ən uyğun olan heç şübhəsiz İslamdır. Məsələn, İslam heç bir zaman iqtisadi olaraq zəngin olmağa qarşı çıxmamışdır. Burada əhəmiyyətli olan fərdin niyyətidir. Əgər o xeyirli işlər etmək üçün sərvət qazanırsa, o zaman Allah yolunda çalışır deməkdir (Ersoy, 2011: 361). Mütəfəkkirlər bir mənada iqtisadi inkişafın qarşısını da dinin almadığını, bunun əvəzinə bir qism şəxslərin öz mənafeləri üçün bu cür izahlar verdiyini söyləməyə çalışmışdır.

Qərbdəki ziyalılar, geri qalmışlıq səbəbi olaraq dini gördükləri üçün, türk ziyalılarının bir qismi də İslam cəmiyyətlərinin məhz din səbəbilə bu vəziyyətə gəldikləri fikrini mənimsəmişlər. Said Halim Paşa bu düşüncənin doğru olmadığını bildirməkdədir. İslam cəmiyyətinin geri qalmışlığı, baş vermiş hadisələrə dair məlumatın qeyri-kafililiyi ilə əlaqədardır. Bu gerilik əgər dinlə əlaqədirdə, o zaman İslam cəmiyyətində irəliləyişlərin səbəbləri nə idi? Çünki irəliləyişlərin yaşandığı dövrdə də din eyni idi. Mütəfəkkir, Avropa elm adamlarının görüşlərinin müsəlman ziyalılar üzərində təsirinin olduğunu ifadə etməkdədir. Türk ziyalısı, Qərbdəki düşüncələri olduğu kimi alıb şərh etmək və tətbiq etməyə daha çox üstünlük verirdi. (Said Halim, 2003: 70-72). Bu onlara hadisələri öz istədikləri kimi şərh etmə imkânı vermişdir. Said Halim İslamda şəriət fanatikliyinə olmadığını söyləməkdədir. Şəriətdə fanatizm olduğu fikri, müsəlmanlıq deyil, xristianlığın özündə olan və bir çox coğrafiyalara yayılan inançdır (Berkes, 2013: 413). İslam aləminin geriləməsinin səbəblərini dində deyil, daxildə və xaricdə meydana gələn hərblər, qarışıqlıqlar, hökumətin zülm və istibdadı, İslam təriqətlərinin yaydığı xurafatlarda axtarmaq lazımdır (Seyyid Bey, 2011: 268). Çünki geriləmə dövrünə qədər İslam aləmi çox böyük əsərlər vermiş, ən yüksək mədəniyyət nümunəsi ortaya qoymuşdur. Bu da problemin dinin özündə deyil, onun hökmlərini fərqli şərh edənlərdə olduğunu göstərməkdədir. Qurandakı dünya işləriylə əlaqədar ənənə ayələr maddi səbəblərə görə reallaşmışdır. Biz də onların mənalarını çox yaxşı bilmədiyimiz üçün dini, həyatın bütün mərhələsinə daxil etmişik. Geri qalmağımızı dinlə əlaqələndirmək doğru deyil. Əgər bu vəziyyətdə olmağımızı dinlə əlaqələndirsək, o zaman insanın həyatının passivliyini qəbul etmiş olarıq. Halbuki din inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə dəyişməkdədir (Ağaoğlu, 1985: 20).

Din insanı mənən təmin etməklə birlikdə, ona qalıcı dəyərlər verməkdədir. Yəni din insanı dəyər baxımından mədəniyyətdən daha yaxşı təmin etmək potensialına malikdir. Din mahiyyət etibarilə əxlaq, estetika və məntiqdən üstündür. Din insanı kamillik mərtəbəsinə yüksəltmə potensialı daşıyır. Din ictimai dəyər sistemlərinin faktorları olan iqtisadiyyat, elm, gözəllik və əxlaq dəyərlərini özündə əks etdirə bilər. İslam ictimai bir din olduğu üçün yalnız mənəvi deyil, dünyəvi sahəni özündə ehtiva edir. Yəni din yalnız fərdin axirətini deyil, eyni zamanda bu dünyada yaxşı bir şəkildə yaşaması və rifaha qovuşmasını da əhatə edə biləcək potensiala sahibdir. İslam bu xüsusiyyətinə görə dövlətdən ayrılı bilməz (Said Halim, 2004: 397). Cəmiyyətin həyat və idarəsində iştirak edir, onu nizamlayır. Said Halimə görə dini dövlətdən ayırmağa tərəfdar olanlar, bunun nəticəsinin İslamı ortadan qaldırmaq olduğunu düşünməməkdədirlər. İslahatlarla birlikdə dini əməllər, müasir dövrün şərtlərinə görə yenidən şərh olunmalıdır.

Qərbdə 16 və 17-ci əsrlərdə dinə qarşı mübarizə ilə vicdan azadlığının əsası təmin edilmiş, 18-ci əsrdə isə bu mübarizə siyasi müstəviyə keçmiş və azadlıq qanunu mənimsənmişdir (Ağaoğlu, 1942: 41). Əvvəllər qərbdə din demək olar ki, həyatın bütün mərhələsinə təsir edirdi. Qərblilər, maddi və mənəvi həyatın hər sahəsinə müdaxilə edən dini öz çərçivəsində saxlamağı bacardılar. Eyni şey İslam üçün də keçərlidir. Quranda daha çox ibadətlə əlaqədar ayələr varkən, yalnız müəyyən zaman və müəyyən hadisələrə görə ənənə ayələrin hələ də öz təsirini qoruması doğru deyil. Ağaoğluna görə əgər Hz. Məhəmməd hicrətdən əvvəl dünyasını dəyişmiş olsaydı, Quran yalnız ibadətlə bağlı ayələrdən ibarət olacaqdı (Ağaoğlu, 2013: 29-30). İslam aləmindəki "ruhanilər" xristianlıqda edilənləri təkrarlamağa meyl etdilər. Xristianlıqda bu problem İncilin hər kəs tərəfindən oxunması və başa düşülməsiylə həllə qovuşdu. Yəni müqəddəs kitab fərqli dillərə tərcümə edildi. Nəticədə din artıq mənəvi həyatla məhdud bir vəziyyətə gətirildi (Ağaoğlu, 2013: 33). Xristianlıqla müqayisədə İslam müasir ehtiyacları qarşılamağa, tərəqqiyə bağlı olaraq insanın dünyaya baxışını dəyişdirməyə və həyatın hər sahəsinə hâkim olmağa uyğun bir dindir.

Ağaoğlu türklərin geriləmə səbəblərindən biri olaraq "məzhəb fərqliliyini, milli şüurun yoxluğunu və siyasi ayrılıqları" göstərməkdədir. Ona görə məzhəb fərqlilikləri ən çox türklərə təsir etməkdədir. Ərəblər və farslar arasında belə fərqliliklər olsa da onlar öz milli şüurlarını unutmamışlar. Türklər isə sözü gedən fərqliliklərə görə asan bir şəkildə düşmən ola bilməkdədirlər (Gündüz, 2007: 394). Müştərək hissiyyətin formalaşması dil və din faktorlarının təsiriylə meydana gəlir. İrqi, ədəbiyyat, tarix, ənənə kimi faktorlar sonra gəlir (Ağaoğlu, 2011: 523). Din mənəvi rabitə kimi ilk zamanlar təsirli olsa da artıq öz təsirini itirmişdir. Çünki din

adamları onu müasir dövrdə faydalı bir şəkildə izah etməkdən acizdirlər (Ağaoğlu, 1942:47). Cəmiyyət olaraq inkişaf lazımdır. Cəmiyyətdə birliyin olmasının əhəmiyyətinə toxunan mütəfəkkir, bunu dəstəkləyən faktorlar olaraq din, fəlsəfə və ədəbiyyatı göstərir. Dinin cəmiyyət üzərindəki təsiri zəifdir. Çünki anlamadan oxunan ayələr, moizələr artıq heç kimdə həyəcan oyandırmamaqdadır. Dini mövzular xurafat və boş məlumatlarla dolmuşdur (Ağaoğlu, 2013:77). Bunlar da cəmiyyətdəki birliyi təmin etmək gücünə sahib deyil.

2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Dinin Cəmiyyətdəki Roluna Münasibəti

Rəsulzadəyə görə heç sübhəsiz din və dil cəmiyyəti formalaşdıran ünsürlərin başında gəlir. Din müxtəlif irq, tayfa, qəbilə və cinsləri birləşdirən amil kimi qarşımıza çıxır. Bundan fərqli olaraq dil yalnız bir növdən olan insanları ətrafında birləşdirir. İnsanlar dinini rahatlıqla dəyişə bilsə də, dilini dəyişməsi üçün uzun müddətə ehtiyac var. Dil təbiidir və millətlə birgə formalaşa bilir. Millətsiz dil olmadığı kimi, dilsiz də millət ola bilməz (Rəsulzadə, 1913-a). Dil millətin formalaşması üçün yeganə deyil, mühüm faktordur. O millətin ən dəyərli sərvətidir. Bugün dil faktorunun yanında ənənə, tarix və din də özünü büruzə verir.

Din dildən sonra millətin rüknü üçün əhəmiyyətli ünsürdür. O, dil ilə birlikdə millətin formalaşmasına təsir edir. Hətta dilin qorunmasına da kömək edə bilər. Ermənilərin bir millət şəklində qalmalarına səbəb dinləridir. Onların dili bir məzhəbə məxsus olduğu üçün qorunub saxlanmışdır. Lakin türklərin dinə olan bağlılıqları onların millət olaraq özlərini dərk etmələrində bəzi çətinliklərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə Quranın başqa dillərə tərcümə edilmədən ərəb dilində qalması milli dilin inkişafına maneçilik təşkil etmişdir. Məhz bu səbəbdən türklər ərəb dilini müqəddəs hesab etmiş və ona ehtiramla yanaşmışdır. Beləcə öz dilini unutmağa başlamışdır. Mütəfəkkirlər öz əsərlərini ərəb dilində yazmağa çalışmışdır. Öz dillərində ayinlərin olmaması millətlərin dini-əxlaqi cəhətdən çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə xalq edilən dualardan heç bir şey anlamamışdır. Buna görə də İslamın əxlaqi keyfiyyətinin insanlara ötürülməsində problemlər yaranmışdır. Əgər din gündəlik həyatdan uzaqlaşdırılsa, onun cəmiyyət içərisindəki ruhu hissedilə bilməz. Məhz buna görə də bir çox ziyalı İslamın islahına ehtiyac olduğunu qəbul edir. İslah həm ümmətin, həm də millətin faydası üçün vacibdir (Rəsulzadə, 1914-b).

Dinin iki əsas tərəfi özünü büruzə verir: ibadət və müamələt. Birincisi sabitdir və bəndənin Allahla arasında olan prosesdir. İkincisi isə bəndələr arasındadır. Bunun isə zaman və məkana görə dəyişməsi mümkündür. Məhz bu səbəbdən ictihad qapısının bağlı olduğunu iddiası doğru deyildir. İctimai həyatlarında millətlərin daima ictihadlara ehtiyacı var. Təbii ki,

ictihadların əsaslandırılması lazımdır. Əgər belə olmasa, hər yerindən qalxan yeni fikir ortaya qoyar. İctihadın da tərəqqi etdiyini qəbul etməliyik. Lakin, yeni bir fikir söyləndiyi vaxt, hər yerdən “qoymayın din əldən gedir” sözləri eşidilir (Rəsulzadə, 1914-c). Bir-birini kafir elan edən, dinə xilaf edənlərin sayı hesabı olmur. Bu işin sonunda həqiqətdən məhrum olan xalq ən çox əziyyət çəkən tərəf olur.

Özünü bilən və istiqbal üçün müəyyən məfkurə formalaşdıraraq onun arxasınca gedən millətin böyük bir qüvvəsi var deməkdir. Yəni bir amala malik olan millətlər əhəmiyyət qazanacaq və dövlətin daxili siyasətinə təsir edəcəklər. Bunun üçün də millətlər özlərini bilməli, müəyyən bir amal ətrafında birləşməyi təmin edən məfkurəyə sahib olmalıdır (Rəsulzadə, 1915). Hər bir millətin azad yaşaması üçün dil, din və zamana istinadı vacibdir. Dil və milliyət baxımından türk olduğumuza görə müstəqil türk ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixinə malik olmaq məqsədimizdir. Müsəlmanlıq dinimizdir və bu beynəlmilliyətə səbəbiyyət verir. Yəni digər müsəlmanlarla eyni əxlaqa, dini tarixə sahibik. Zaman olaraq da elm və fənnin möcüzələr yaradan dövründə yaşayırıq. Əgər türk və müsəlman olaraq müstəqil qalmaq istəyiriksə dövrün elm və fənninə yiyələnməyimiz vacibdir. Sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli milliyətin formalaşması üçün bu üç əsas ehtiyac vardır; türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək (Rəsulzadə, 1915). Müasir bir millət olmaq üçün din birliyi kâfi deyil. Milliyəti meydana gətirmək üçün din, dil, ənənə və ədəbiyyat kimi ortaq dəyərlərə ehtiyac var.

Peyğəmbər və ondan sonra İslamın çatdığı coğrafiyalarda bərabərlik və milli hökumət tərzində bir idarə var idi. Bunlar əsas qəbul edilmiş və dəyişilmədiyi müddətcə İslamda tərəqqi və hərəkətilik müşahidə edilirdi. Din öz zühur etdiyi mənbədən uzaqlaşdıqca təhrif olunmağa başlayır. Bu ümumi qaydadan İslam da öz payına düşəni aldı. Xürafat və mövhumatın yayılması dini öz cığırından çıxardı. İslamiyyət düşdüyü bu vəziyyətdən çıxmaq üçün çalışsa da hələl bir nəticəsinə görə bilmir. Lakin, bu yenidən müvəffəqiyyətin əldə edilməyəcəyi mənasına gəlmir. Son dövrlərdəki gedişat insanların yenidən İslamın həqiqətlərini dərk edəcəyinə, ruhi və əxlaqi olaraq canlanacağına ümid verir (Rəsulzadə, 1916). Dinin əhəmiyyətinə toxunan mütəfəkkir onun müsbət ilə birlikdə cəmiyyətdəki mənfi tərəflərini də bildirmişdir. Müsəlman dünyasında uşaqlıqdan öyrədilənlərin ümumi icmalın dünyaya düşmənçilik olduğunu görmək mümkündür. Dünya beş günlükdür və beşi də qaradır. Buna görə də bu dünyanı düşünməmək və onun üçün iş görməmək lazımdır. Mövcud “müsəlman tərbiyəsi”nə görə bizim dünyada hər hansı bir şeyə müvəffəq olmağımız çətinidir. Buna görə dünya içi pisliliklərlə dolu bir yerdir və müsəlmanın dünya üçün çalışmaması lazımdır. Belə bir düşüncəyə sahib millətin və ya cəmiyyətin inkişaf etməsi və müharibədə qalib gəlməsi mümkün deyildir. Əsl İslam dini isə

heç vaxt dünyaya düşmən olunmasını istəməz (Rəsulzadə, 1913-b). Bu həmin dövrdə din adamlarının insanlara anladıqlarının cəmiyyətin tərəqqisinə mənfi təsir göstərdiyinə dəlalət edir. Səhv anlatma və izah prosesi nəticəsində müsəlmanlar öz dinlərinin həqiqətlərindən uzaq bir şəkildə yaşayırlar.

Kərbəla hadisəsi ilə bağlı insanlar oradakılara qarşı edilmiş zülm üçün göz yaşları tökürlər. Lakin bu tip hadisələrdən dərs çıxarmaq lazımdır. Bir amal uğruna imam öz canından belə keçməyə razı olur və həqiqi bildiyindən dönmür. Biz isə onu məzlum bilib ağlamaqla yad etməkdən başqa bir iş görmürük. Hadisədən dərs çıxararaq onun kimi həqiqət yolunda çalışmayaraq, bəlkə də imamı məzarında narahat edirik. Onun etdikləri ehtiramla yad edilir və bunun qarşılığı göz yaşları ilə ödənilir. Əslində isə mahiyyəti dərk edərək hərəkət etməyin vacibliyini görməzdən gəlirik. Ağlamaq bəlkə də ruhi olaraq insanı rahatlığa çıxarsa da bu dünya üçün heç bir faydası yoxdur. Təbiət insana qarşı qəddardır və ağlamaqdan da nifrət edir. Nəticədə ağlamaq acizlik əlamətidir. Əgər bu zülmədən xilas olmaq istəyiriksə, ağlamaq əvəzinə fikri istiqamətə yönəlməyimiz lazımdır (Rəsulzadə, 1914-a). Rəsulzadə beləcə din tarixi baxımından baş vermiş hadisələrin insanlığa verdiyi mesajları bildirərək, ağlamaq əvəzinə onlardan ibrət alınmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Bununla birlikdə dinin siyasi vasitə kimi istifadə olunma biləcəyinə də diqqət çəkən mütəfəkkir, İran və Osmanlıda aldadıcı dini adlar daşıyan partiyaların mövcudluğunu dilə gətirmişdir. Onlar xüsusilə dini ön plana çıxararaq öz mənafelərinə uyğun hərəkət etməyə çalışırlar. Avropa ilə müqayisədə bu ölkələrdəki insanlar dinə daha çox meyilli olduğu üçün ona hörmətlə yanaşırlar. Bəziləri də peyğəmbərin qanunlarına yalancı əlavələr edərək xalqı istismar edirlər. Təbrizdə “İslamiyyə”, İstanbulda isə “Məhəmmədiyyə” adları altında fəsad mərkəzləri formalaşdırırlar (Rəsulzadə, 2001-b:90-91). İranda Nəsrəddin şah taxt-tacını qorumaq üçün ona potensial təhlükə ola biləcək insanları cəzalandırır. Bunu edərkən də xalqın dini duyğularından istifadə edərək xaosu önləməyə çalışır. O etdiklərinin din naminə olduğunu bildirirdi. Hətta bəzi münafiq mollaların köməyindən də istifadə edirdi. Eyni şeyi Əbdülhəmid dövründə də Osmanlı yaşamışdı. Ona qarşı çıxanların şəriət istəmədiklərini əsas gətirərək cəzalandırırdı (Rəsulzadə, 2001-a: 152). Bu da insanların dini duyğularının istismarına və dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyətinə ciddi xələl yetirməkdədir.

Din adamının gördüyü iş müqəddəsdir və bu məsələ mübahisəyə açıq ola bilməz. Halbuki siyasət elə deyil. Din daha çox digər dünya ilə əlaqədar olduğu üçün siyasətlə fərqi vardır. Buna görə din və dövlət işlərinin ayrı olduğunu qəbul etmək lazımdır. Allahın evini siyasi məsələlər üçün istifadə edərək qarğış və lənətlər yağdırılmasına da maneə olunmalıdır.

Din adamının əsas vəzifəsi tərəfsiz bir şəkildə xalqı doğru yola çəkməkdir. Din adamının bir təriqətə mənsub olması onun tərəfsizliyinə təsir etməkdədir. O da istər-istəməz siyasi mübarizə içərisinə girməkdədir. Cəmiyyətdə qarışıqlıq olduğu zaman üləma sülh və ya orta yolu seçməyə meyl etməlidir. Din adamının hansı fırqənin haqlı olduğuna dair görüş bildirməsi doğru deyil (Resulzade, 2003: 93-94). Minbərə çıxan imam əgər fərdin dəstəklədiyi fırqə ilə əlaqədar mənfi şərtlər etsə, o buna etiraz edəcəkdir. Bu etiraz isə başqasının reaksiyasına imkân verəcək və beləcə məscid ibadət yeri olmaqdan çıxacaqdır. Cəmiyyətdə məscidə olan hörmət azalacaq və din adamının prestiji zərər görəcəkdir. Din adamlarının siyasətdən uzaq tutulması lazımdır. Beləcə məscidlər də ibadət yeri olaraq qalmağa davam edər. Məscid xaricində imam öz siyasi fikrini ifadə etməkdə sərbəstdir. Lakin minbəri siyasət üçün istifadə etməməlidir (Resulzade, 2003:95). Resulzadə beləcə dinin siyasətdən kənar qalmağının vacibliyini vurğulayaraq, onun mənəviyyətə dair vəzifəsinin müqəddəsliyini ön plana çıxarmışdır. Halbuki din adamları dini millətin həmrəyliyi üçün istifadə edə bilirlər. Necə ki, çarın ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizədə Kazan türklərinə din xadimləri kömək etmişdir. Din xadimləri cəmiyyətdə yüksək mövqeyə sahibdilər. Siyasi zümrəsi istila edilən millətlərdə məhz din xadimlərinin rolu böyük olur. Cəmiyyətə endirilən maddi və mənəvi zərbələrə qarşı gəlmək prosesində din adamları müsbət rol oynamışdır (Resulzadə, 1926). Cəmiyyətin öz mənəvi kimliyinin qorunmasında din adamları öz üzərlərinə düşən vəzifəni bilməli və ona görə xalqı yönəltməlidirlər.

Resulzadə dininin xalq tərəfindən doğru bir şəkildə başa düşülməsinin də əhəmiyyətini ifadə etmişdir. Buna görə hər xalqın öz dilində ibadətinin doğru olacağını vurğulamışdır. Nəticədə fərd nə dediyini başa düşür və anlayaraq qulluq edir. Din milli dili qəbul edərsə, müsəlmanlar arasında səthi birliyin yerini mənəvilik alacaqdır. İnsanlar artıq duaların mənasını başa düşəcəkdir. Milli dilin qəbulu İslamın da milli din kimi qəbuluna gətirib çıxaracaqdır. Əks halda fərdlərin dini olur və yaranan milli məsələləri İslamdan kənar həll etməyə çalışırlar. Allah ilə münasibətlərimizdə öz dilimizin istifadəsinin doğru olmadığını demək isə milli dilə qarşı təhqir sayılır. Din milli dilimizi qəbul edərsə, orta məktəbdə ərəb dilini öyrənməyə ehtiyac olmaz və bu da uşaqların təhsilini asanlaşdırar. Beləcə daha əhəmiyyətli şeyləri oxumağa yönəldər və daha çox məlumat əldə edərlər (Resulzadə, 1917-a). Söylədiyinin nə olduğunu bilmək hər bir fərd üçün şərtidir. Şəhadət gətirib onun mənasının nə olduğunu bilməyən biri, sadəcə sözləri təkrar etmiş olur. Buna görə də namazda heç olmasa Fatihənin mənasının bilinməsi lazımdır. Quran ləfzləri ilə birlikdə qorunub saxlanmışdır. Buna görə də namazda ərəb dilinin istifadəsinin digər bir missiyası ya Quranın mühafizəsi ilə əlaqədardır. Namaz və

bəzi dualarda ərəb dilinin saxlanılmasındakı məqsəd Peyğəmbərin öyrətdiklərinin müsəlmanlar arasında qalmasını təmin etmək üçündür (Rəsulzadə, 1917-b).

Nəticə

Dinin insanlar arasındakı təsirinin hər zaman olduğu bir cəmiyyətdə yaşayan mütəfəkkirlər, ictimai məsuliyyətləri və səadəti dinlə əlaqələndirərək açıqlamağa üstünlük vermişlər. Beləcə cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətin ağırlığını insanlara çatdırmaq istəmişlər. Qərbdən fərqli olaraq müasirləşmə prosesində İslamın heç bir maneə təşkil etmədiyi fikri mənimsənmişdir. Türk ziyalıları yeniliklərin cəmiyyət tərəfindən qəbul görməsi üçün xalqdan dəstək almaq ehtiyacı hiss etmişdir. Bu məqsəd üçün dini görüşlərə müraciət etmişdir. Çünki dini əsaslandırma olmadığı zaman xalqın yeniliklərə qarşı reaksiyasının müsbət olmayacağını düşünmüşlər. Məhz buna görə də o dövrün əsərlərində İslamın təhsilə, yeniliyə nə qədər əhəmiyyət verdiyi vurğulanmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də dövrünün mütəfəkkirləri kimi dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyətinə toxunmuşdur. Dinin xalq üzərindəki müsbət təsirlərinin olduğunu qəbul edən mütəfəkkir, beləcə dinin vacibliyini ifadə etmişdir. Obyektiv olaraq İslamı dəyərləndirməyə çalışaraq müsəlmanların Qərb qarşısında geri qaldığının dinlə əlaqəsi olmadığını bildirmişdir. Mütəfəkkir İslamın müasirliyə uyğun bir din olduğunu ön plana çıxarmışdır. Lakin, müəyyən adamların öz mənfəətləri üçün dindən istifadə edərək fərqli izahlar verməsi, xalqı səhv istiqamətləndirməsi insanların dinə olan münasibətinə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə xürafat və başa düşülməsi çətin olan ifadələrin yaygınlaşması fərdləri dinin özündən uzaqlaşdırmışdır. Nəticədə xalq müəyyən şəxslərin moziələrindəki izahlarını dinləməyə məcbur olmuşdur.

Dini doğru başa düşməmək istəz-istəməz əxlaq anlayışına da mənfi təsir etmişdir. Bununla birlikdə dinin doğru başa düşülməməsi tərəqqiyə də mənfi təsir göstərmiş və bir qisim insanların öz mənfəətləri üçün istifadəsinə imkân vermişdir. Xüsusilə siyasi məsələlərdə bu özünü büruzə vermişdir. Firqənin və onun tərəfdarlarının bir mənada lənətlənməsi, məscidlərdəki moizələrdə siyasi mesajlar verilməsi insanlar arasındakı həmrəylik duyğusuna zərər vermişdir. Belə olan halda İslamın həmrəylik prinsipi zədələnmişdir. Rəsulzadəyə görə məscidlərin siyasətdən kənar tutulması lazımdır. Beləcə fərqli siyasi düşüncəyə sahib insanlar eyni dini duyğuya sahib olduqları üçün məsciddə yanaşı dura biləcəkdilər. Bu da cəmiyyətdə mövcud olan fərqliliklərin həmahəngliyini göstərəcəkdir. Rəsulzadə də digər mütəfəkkirlər kimi müsəlmanların Qərblə müqayisədə geridə qalma səbəblərinin dinin özündə

axtarılmamasının vacibliyini vurğulamışdır. Din obyektivliyini ön plana çıxaran mütəfəkkir onun insanlar üçün əhəmiyyətinin və cəmiyyətdə oynadığı rolun dəyərliyini ifadə etmişdir. Məntiqi əsası olmayan və ya zəif olan dini izahlardan xilas olmağın əhəmiyyətini vurğulamışdır. Din milli kimliyin formalaşmasında əsas ünsürlərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Xüsusilə dəyər sistemlərinin qorunması və mənəvi həyata edilən hücumlar zamanı din, insanların öz kimliyini qorumasına kömək edə biləcək potensiala sahibdir. Dinin bu kimi əhəmiyyətli və yararlı tərəflərinin mövcudluğunun ikinci planda tutularaq, başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsinin doğru olmadığı bildirilmişdir. Tarixdə dini olaraq qəbul edilən hadisələrin və ya faicələrin yaşanmasının belə insanlığa dair bir mesajı var. Burada vacib olan o hadisələrin doğru bir şəkildə dərk edilməsi və xalqa həqiqətin başa çatdırılmasıdır. Bunlar edildiyi təqdirdə dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyəti daha çox özünü göstərəcəkdir. Nəticədə din həqiqi olan öz missiyasını yerinə yetirmiş olacaqdır.

Kaynakça

- Agayef, A. (2011). İslamda Dava-yı Milliyet (Babanzade Ahmed Naim'e Cevap). Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ.Kara. İstanbul: Dergah yayınları.
- Ağaoğlu, A. (1942). İhtilal mi, İnkılap mı. Ankara: Alaeddin Kırıl basımevi.
- Ağaoğlu, A. (1985). İslamiyette Kadın. Çev: H.A. Ediz, Ankara: Birey ve Toplum yayınları.
- Ağaoğlu, A. (2013). Üç Medeniyet. Haz: Eğribel Ertan-Ufuk Özcan. İstanbul: Doğu kitabevi.
- Berkes, N. (2013). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: YKY.
- Ersoy, M.A. (2011). Sa'y ve Amelin Nazar-ı İslamdaki Mevkii. Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara, İstanbul: Dergah yayınları.
- Gündüz, M. (2007). II. Meşrutiyet'in Klasik Pradigmaları. Ankara: Lotus yayınları.
- Lewis, B. (2011). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Ankara: Arkadaş yayınları.
- Resulzade, M.E. (2003). Kırk dokuzuncu Oturum. Mehmet Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları. Haz: S. Şimşir. İstanbul: IQ kültürsanat.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1913-a). Dil İctimai Mühüm Bir Amil. Şəlalə. S:27.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1913-b). Həyatı Sevməli. İqbal. S:399.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1914-a). Aşura. İqbal. S:790.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1914-b). Millətin bir rüknü də dindir. Dirilik. S:7.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1914-c). Yədi Bəyza. Bəsirət. S:9.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1915). Tutacağımız yol. Açıq söz. S:1.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1916). Mübarək mövlud. Açıq söz. S:78.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1917-a). İslam dini və ana dili. Açıq söz. S:413.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1917-b). İslam dini və ana dili. Açıq söz. S:414.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1926). Kazan türkləri. Yeni Qafqasiya. S:11.
- Rəsulzadə, M.Ə. (2001-a). İran tarixçeyi-inqılabı: Nəsrəddin şah dövrü. Əsərləri II Cild (1909-1914). Haz: Ş. Hüseyinov. Bakı: Şirvanəşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (2001-b). Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi. Əsərləri II Cild (1909-1914). Haz: Ş. Hüseyinov. Bakı: Şirvanəşr.
- Said Halim Paşa. (2003). Bütün Eserleri. Haz: N.A. Özalp. İstanbul: Anka yayınları.
- Said Halim Paşa. (2004). Türkiye ve Hilafet. Ter: İ. Taşpınar. Hilafet Risaleleri 4. Cilt: II Meşrutiyet Devri. Haz: İ. Kara. İstanbul: Klasik yayınları.
- Seyyid Bey. (2011). İctihad ve Taklit. Türkiye'de İslamcılığın Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara, İstanbul: Dergâh yayınları.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed H. (2009). İslam Tarihi, Ed: C. Zorlu, İstanbul: Ağaç yayınları.

Şeyhülislam Musa Kazım. (2011). İslam ve Terakki. Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara. İstanbul: Dergâh yayınları.

Şeyhülislam Musa Kazım. (2011). Medeniyet-Din İlişkisi. Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara. İstanbul: Dergâh yayınları.